

УДК 159.9(09)

Мельник О. А.

кандидат психологічних наук,
науковий кореспондент лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця
Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України,
старший викладач кафедри психології і педагогіки
Національного університету фізичного виховання і спорту України

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В РУСЛІ ХРИСТИЯНСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Представлена думка щодо розуміння взаємозв'язку духовності і особистості проповідниками кінця XIX — початку ХХ століття. Розглянуто особливості розуміння шляхів удосконалення особистості з точки зору християнської антропологічної традиції. Констатується, що розуміння духовності задає структуру духовної реальності у системі людської життедіяльності і зумовлює співмірність з нею становлення особистості.

Ключові слова: особистість, дух, душа, християнська антропологія, моральна свідомість.

Проблематика психології особистості в руслі духовного напряму вітчизняної психології наприкінці XIX — початку ХХ століття була обумовлена особливостями історичного розвитку України і, перш за все, положенням православної церкви, її впливом на суспільну думку України. Проблема розвитку і виховання людини не була для України кінця XIX століття чимось новим і невідомим. Вона була глибинно вписана у її філософський тезаурус, у філософську проблематику і спиралась на фундаментальні постулати християнської догматики.

Християнське вчення є глибоко антропологічним. Людина у християнстві, як носій Божественної душі, виступає у ньому не як похідне від будь-якої зовнішньої об'єктивної причинності, а, будучи від початку творінням Бога, займає пріоритетне місце серед усіх явищ світотворення, розглядається як своєрідна святыня, абсолют. Відповідно світ сприймається в християнстві під знаком суб'екта, причому суб'екта воління.

Термін «особистість» у розумінні святих отців необхідним чином співвідноситься з терміном «природа» і не піддається розумінню поза таким співвіднесенням. Християнство вчить, що людина суміщає у собі як тварне, так і Божественне начало, «чудово влаштована з розумної душі і тіла» що тілесність в ідеалі повинна бути співвіднесена з духовністю, зливатися з нею. Й� «наказується» культивувати у собі не лише розум, але й розвивати особистісне багатство й унікальність. Слід спеціально підкреслити, що на відміну від язичництва і атеїстичного світогляду, що розчиняють індивідуальність у будь-якій соціальній спільноті, у християнському розумінні людини, навпаки, акцентується увага на її індивідуальному началі.

В руслі християнської традиції людина розглядається як *активна діяльна істота*. Міркуючи про природу людини, єпископ Феодор (Поздєєвський), посилається на роботу В. І. Несмелова «Наука про людину» і робить висновок про те, що «з одного боку, життя людини являє собою низку дій, які спрямовані людиною на підтримку свого існування, і в цьому відношенні людина стоїть у однаковому положенні зі всіляким іншим живим організмом». З іншого боку, діяльність людини суттєво відрізняється від діяльності тварин. Ця відмінність полягає не лише в усвідомленні людиною впливів оточуючої дійсності, але й в різноманітному пізнанні «властивостей речей і їх постійних відношень» для перетворення «в інтересах свого існування», що дає підставу говорити про таку характеристику людини, як її активність [9, с. 9].

Людина розглядається єп. Феодором (Поздєєвським) як «духовно-розумна особистість, котра може творити зміст життя своєю волею, жити своїм життям та усвідомлювати цю свою силу», і ця «творчість нових пізнань і нових ідей, визначення нових бажань і розвиток нових прағнень являє собою внутрішнє і власне життя людського духу». Це дає єпископу підставу пояснити існування ідеї свободи, яка була б не зрозумілою, «якщо б психічні явища не супроводжувались усвідомленням їх причинного відношення до власного людського Я». Кожна людина усвідомлює себе єдиною причиною і ціллю власних дій і діє лише при умові такого усвідомлення [9, с. 10–11].

Допустивши, що людина є «духовно-розумна особистість», стає очевидним безумовне значення істинного життя людини, що є життям особистості, тобто людина повинна проявляти себе в діяльності як «*вільний діяч і самоціль*». Визнання цієї істини про себе і її обов'язки для себе і повинно керувати людиною, на думку проповідника, в житті і виражати зміст її моральної свідомості [9, с. 10–11].

Говорячи про морфологічну будову людини, християнство відходить від ідеї двоскладності людини («тіло — душа», «організм — психіка») і вводить третій вищий його вимір — «*духовне*», котрому відводиться центральне місце в релігійній картині людини. Завдяки цьому проблема духовності вноситься у філософську думку, перетворюється у центр її наукових пошуків, розглядається у якості домінатора людської особистості, що дозволяє «у глибині світу» побачити ту ідеальну основу, яка зав'язує «світ в єдине ціле, невичерпне у своїй творчій силі» [5]. Це призводить до «софійного розуміння світу», до утвердження неповторного єдиного життєвого шляху, на котрому може розкритися й реалізуватися духовне життя кожної людини.

Явище духовності є багатовимірним та визначає різноманіття підходів до його розуміння. Так, у соціальній сфері духовність виражається у безкорисливій діяльності на благо людства; у сфері моралі вона проявляється у моральних якостях; в релігії — у здійсненні вищих Божественних принципів; в науці — у прағненні до істини; у мистецтві — в гармонії і красі. Згідно буденному, ментальному розумінню духовність зводиться до наявності у людській душі звеличеніх ідеальних устремлінь, мораль-

них ідеалів, інтелектуальних зусиль тощо, що забезпечують переважання у особистості ідеального начала над фізіологічними потребами і матеріальними інтересами. З категорією духовності досить часто також пов'язують потребу у пізнанні світу і самого себе, свого життєвого призначення, пошуку сенсу життя. Людина розглядається як духовна особистість у разі, якщо вона ставить і вирішує екзистенційні проблеми, проявляє любов до інших людей, турбується про загальне благо, утверджує свою поведінкою ідеали добра. Як відмічають А. В. Петровський і М. Г. Ярошевський, під духовністю розуміється ідеальна потреба пізнання [7, с. 112].

Із вищезазначеного слідує, що будучи вищою інтегральною характеристикою людського буття, з якою пов'язані усі екзистенційні проблеми, духовність не піддається лише раціональній трактовці засобами понятійно-концептуального аналізу, що залишає за рамками її головну сутнісну характеристику — долученість до вищого трансцендентального начала.

Конкретне розуміння духовності задає структуру духовної реальності у системі людської життєдіяльності і зумовлює співмірність з нею людської особистості. Людська суб'ективність повинна бути структурована таким чином, щоб людина могла стати частиною ідеального світу і усвідомлювати себе у цій якості. Завдяки співмірності людської душі і духу забезпечується осмисленість людського існування. Як підкреслював М. О. Бердяєв, «буття особистості у справжньому смислі слова лише і можливе при розкритті в ній духовних начал» [2].

Цікавим виявляється розуміння духовності як фактора структурування різних рівнів суб'ективності — від індивіда до суспільства, як явище не нормативне, яке не зводиться до набору параметрів, що визначають рух суб'єкта у напрямку «досягнення духовності». Безумовно, кожна особистість характеризується власним, лише їй притаманним «полем духовності», виробляє свій спосіб співпричетності духовної реальності, і від цього залежить характер її індивідуального внутрішнього світу. Феофан Затворник писав: «У кожній людині є дух — вищий бік людського життя; сила, що вабить її від баченого до небаченого, від тимчасового до вічного, від тварі до Творця, яка характеризує людину і відрізняє її від усіх інших тварей наземних... Вона — невід'ємна належність нашого людського ества і у кожного проявляє себе визначенім чином» [4, с. 36]. Акцентуванням цієї ідеї є твердження: «У кого немає руху і духу, той не стоїть на рівні з людською гідністю» [4, с. 34].

Головною атрибутивною характеристикою духу згідно християнської традиції є активність, що проявляється у здатності впливати на зовнішній світ, на іншу людину і на себе, протистояти деструктивним впливам ззовні.

З трактування сутності духу і його співвідношення з душою людини випливає і відповідне розуміння проблеми *духовного розвитку особистості*. При обмеженні духовної реальності соціокультурними рамками і межами реального світу, що зводить сферу духу до культурно-історичних і індивідуальних проявів, духовний розвиток людини виводиться із сенсу її буття в системі цінностей людської культури і власних душевних досконалостей людини. У цьому ключі в сучасній психології В. І. Слободчиковим фор-

мулюється розуміння напрямку духовного розвитку людини як «родове визначення людського способу життя, що пов’язане з відкриттям самоцінного, очевидного і необхідного сенсу власного існування» [8, с. 93].

На відміну від цього православна традиція у якості носія духовності визнає лише душу, якою її наділив Господь. Звідси випливає і відповідне трактування духовного розвитку і самовдосконалення особистості — не як іманентного розвитку «душевних якостей» людини, а як результату «приходження» у душу людини Божественного духу.

Без визнання Абсолютного Духу духовне життя особистості збіднюються. Людина спрямовується до духу як до надіндивідуальної реальності, ідеального начала, котре є всезагальним і об’єктивним і у той же час не існує поза людиною.

Тому сама по собі духовна діяльність (пізнання, допомога, створення культурних цінностей), як і духовне життя суспільства, ще не гарантують зростання духовності, складаючи лише основу духовності, але не саму духовність.

Природно, що найважливішою мірою у визначені розвитку людини християнська антропологія визнає внутрішній досвід, або віру. Християнська антропологія підкреслює, що віра не залишається незмінною, вона існує лише завдяки постійній репродукції, у процесі щоденного самооновлення.

Особлива увага в християнській антропології приділяється моральній сфері особистості. Як вказує богослов І. А. Дорнер, християнська особистість є досконалою з моральної точки зору тоді, коли її притаманне християнське благочестя як моральна благодійність. Моральні приписи або правила надають людині можливість так утворити життя, щоб воно було більше гідним своєї назви [3].

На думку єпископа Антонія (Храповицького), «моральне життя, моральна досконалість є боротьба, під час якої людина відчуває у собі два протилежних начала — добра і зла, відчуває поза собою два протилежних світи — світ морально-духовний і світ себелюбний — чуттєвий» [1, с. 286]. Причому «не результат подвигу визначає його моральну цінність, а його внутрішнє спонукання» [1, с. 287].

З точки зору єп. Феодора (Поздеєвського), поняття морального є тотожнім поняттю належного, поєднується з уявленнями про «деяку узаконену норму, котра вимагає вільного і неухильного проведення її в житті», причому «моральна оцінка людських дій... заключає у собі уявлення про моральне як про якусь особливу цінність, що має для всіх безумовне значення». Моральність є дійсною цінністю, «заради якої повинні жити усі люди, і котра є законодавчим діячем життя, що підкорює собі волю кожної людини» [9, с. 5].

Особливо важливим уявляється ідея Феодора (Поздеєвського) про те, що благо людини і її щастя знаходяться у ній самій, у розвитку її духовних сил, а не у зовнішньому світі, оскільки задоволення, які людина отримує завдяки розвитку, є набагато більш міцними і відповідно більш цінними. Тому цілком очевидно, що людина повинна змінити ставлення до

фізичного світу. Світ фізичний і організм відсовуються на другий план, а перше місце займає власна духовна природа людини, її особистість, життя в інтересах створення духовних цінностей. Таке усвідомлення себе у якості особистості, як незалежної причини і цілі усіх своїх довільних дій, надає людині підґрунтя будувати нові ідеали життя за змістом своеї особистості і приводить її до думки про необхідність змінити характер своїх ставлень до зовнішнього світу. Усвідомлення і розуміння цінності себе самої як духовної, вільної, розумної особистості дозволяє людині інакше оцінювати потреби своєї фізичної природи і стверджувати нове життя в ім'я особистості.

Виходячи з цього, проповідник робить висновок про те, що моральна свідомість може виникнути лише у тому випадку, якщо людина критично віднесеться до цінності свого власного життя у собі самій, поставить собі питання про сенс і усвідомить внутрішне протиріччя у своєму бутті, визнавши гідне життя за природою своєї духовної особистості. Тому стає зрозумілим, чому моральна свідомість виникає із свідомості живого ідеалу власної людської особистості і чому лише цей ідеал може мати для кожної людини безумовну цінність і служить підставою для обов'язкової практики життя, котра спрямована на його здійснення.

Цінності життя людини вкладаються у межі двох областей — матеріальної і духовної. Феодор (Поздеєвський) пояснює це так: «1) Ідеали життя особистості зводяться до розвитку власне людини. 2) Ідеали життя за визначенням фізичної природи зводяться до уявлення найкращих умов життя, до ідеї блага життя. У першому випадку людська особистість сама по собі є найбільшою цінністю. Ціллю всього життя і діяльності людини в її прагненні до істинного життя є сама особистість людини. У другому випадку особистість людини відсувається на другий план і стає знаряддям для досягнення таких цілей життя, котрі є зовсім чужими їй за характером і за змістом, причому знецінюються у людині те, що і робить її власне людиною» [9, с. 16].

Усвідомлення цінності свого життя приходить до людини через розуміння необхідності «створити нове життя і не інакше, як тільки через зміну себе самої і свого ставлення до зовнішнього світу. Будь-яке перетворення оточуючого середовища відбувається лише в інтересах потреб фізичного організму і його благополуччя, а так як цінність фізичного життя зневажувана людиною, то їй і залишається змінити себе і своє ставлення до оточуючого світу» [9, с. 26]. Саме таке «усвідомлення справжньої цінності живого ідеалу своєї особистості і рішення жити за змістом цього ідеалу заради безумовної істини цього життя і може слугувати для людини підґрунтам для належної практики життя» [9, с. 27]. І саме таке «ідеальнє уявлення, що визначається у своєму розвитку змістом самосвідомості і критикою наявного життя, входить у дійсне життя людини і отримує характер моральної діяльності. І поки в людині живе усвідомлення того, що повинно, а чого не повинно бути, вона і є моральною особистістю» [9, с. 27].

Отже, оптимістичний погляд на людину з точки зору християнської антропології кінця XIX — початку ХХ століття як на суб'єкта «будівництва власного життя» дозволяє стверджувати, що життя людини уявлялось як

поступовий розвиток і удосконалення. У зв'язку з тим, що ідеал удосконалення людини є безкінечним, то кожний новий крок людини на шляху цього життя буде творчістю, тобто творенням нової високої цінності. Обов'язковим для людини, на думку більшості тогочасних представників християнської традиції, є розкриття людиною у власному житті справжньої природи своєї особистості незалежно від умов фізичного існування.

Список літератури

1. Антоний (Храповицкий А. П.) Нравственный смысл основных христианских догматов. Религиозно-философская библиотека. Вып. XI / Антоний (Храповицкий А. П.). — Внешний Волочок, 1906. — 347 с.
2. Бердяев Н. А. Человек. Микрокосм и макрокосм / Н. А. Бердяев // Феномен человека: Антология. — М.: Высшая школа, 1993. — 349 с.
3. Дорнер И. А. Система христианского нравоучения / И. А. Дорнер; [пер. с немец.]; Под ред. профессора Московской духовной академии Михаила Тареева. — М.: Т-во типо-лит. И. М. Маштова, 1913. — 642 с.
4. Затворник Феофан. Что такое духовная жизнь и как на нее настроиться? Письма епископа Феофана (Затворника). — Изд. 6-е. — М.: Правило веры, 1914. — 121 с.
5. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковский. — М.: Школа-Пресс, 1996. — 271 с.
6. Несмелов В. И. Наука о человеке Т.1. Опыт психологической истории критики основных вопросов жизни / В. И. Несмелов: [3-е. изд.]. — Казань: Изд-во Казанской духовной академии, 1898. — 342 с.
7. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
8. Слободчиков В. И. Антропологический подход к решению проблемы психологического здоровья детей / В. И. Слободчиков, А. В. Шувалов // Вопросы психологии. — 2001. — № 4. — С. 91–105.
9. Феодор (Поздеевский). К вопросу о нравственном / Феодор (Поздеевский). — Харьков, 1911. — С. 5–30.

Мельник О. А.

кандидат психологических наук,
научный корреспондент лаборатории истории психологии им. В. А. Роменца
Института психологии им. Г. С. Костюка НАПН Украины,
старший преподаватель кафедры психологии и педагогики
Национального университета физического воспитания и спорта Украины

**ПУТИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ В РУСЛЕ
ХРИСТИАНСКОЙ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ
КОНЦА XIX — НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ**

Резюме

Представлена мысль относительно понимания взаимосвязи духовности и личности проповедниками конца XIX — начала XX столетия. Рассмотрены особенности понимания путей усовершенствования личности с точки зрения христианской антропологической традиции. Констатируется, что понимание духовности задает структуру духовной реальности в системе человеческой жизнедеятельности и обуславливает соразмерность с ней становления личности.

Ключевые слова: личность, дух, душа, христианская антропология, нравственное сознание.

Melnik O. A.

National university of physical education and sport of Ukraine

**WAYS OF IMPROVEMENT OF PERSONALITY IN LINE
WITH OF CHRISTIAN ANTHROPOLOGICAL TRADITION
OF END OF XIX — XX OF CENTURY BEGAN**

Summary

Presented idea about understanding the relationship of spirituality and personality preachers of the late XIX — early XX century. The features of ways to improve the understanding of personality in terms of the Christian anthropological tradition. Advised that the understanding of spirituality, defines the structure of the spiritual reality of human activity in the system and causes the formation of proportion to her personality.

Key words: personality, spirit, soul, christian anthropology, moral consciousness.